

ANDRZEJ WOJTKOWSKI JAKO HISTORYK POZNANIA

Przemysław Matusik

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii, Zakład Historii XIX wieku

Adam Mickiewicz University
Faculty of History

e-mail: matusik@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2277-4595>

Streszczenie. Andrzej Wojtkowski był historykiem, który po osiedleniu się w 1920 r. w Poznaniu, zajął się intensywnie historią Wielkopolski w XIX wieku, budując świadomie jej polski obraz w odpowiedzi na ujęcia historyków niemieckich. Jej elementem były także zagadnienia dotyczące historii Poznania, zaś forum ich prezentacji stało się pismo historyczne „Kronika Miasta Poznania”. Wojtkowski nie zajmował się sprawami ustroju czy gospodarki miejskiej, najważniejsze dla niego było ukazanie miasta jako centrum polskiej kultury i polskiej aktywności narodowej, ze szczególnym naciskiem na pierwszą połowę XIX wieku. Do najważniejszych jego prac należy historia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, biografia Edwarda Raczyńskiego i Bibliografia Miasta Poznania.

Słowa kluczowe: historiografia; Andrzej Wojtkowski; historia Poznania; „Kronika Miasta Poznania”; Biblioteka Raczyńskich; Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk; bibliografia

Droga życiowa Andrzeja Wojtkowskiego, wyjąwszy czas dzieciństwa i młodości, wyraźnie dzieli się na dwa okresy – poznański i lubelski, rozgraniczone ciemnymi latami niemieckiej okupacji. Znajduje to także swój wyraz w obszarze naukowych zainteresowań autora *Bibliografii Wielkopolski*, bowiem w okresie poznańskim zajmował się on wyłącznie dziejami Wielkopolski i Poznania, a choć po 1945 r., w Lublinie, nadal pozostawały one w obrębie jego zainteresowań, to jednak punkt ciężkości badań naukowych przeniósł się na inne kwestie.

Urodzony w 1891 r. Wojtkowski był rodowitym Wielkopolaninem, pochodzącym z chłopskiej rodziny spod Ostrowa Wielkopolskiego, jednak jego droga do Poznania bynajmniej nie była oczywista. Po ukończeniu w 1912 r. ostrowskiego

gimnazjum rozpoczął na uniwersytecie w Berlinie studia z zakresu filologii klasycznej, slawistyki i historii, które przerwał wybuch wojny, kierując go na front. W styczniu 1919 r. znalazł się w szeregach Armii Wielkopolskiej, zaś od marca służył w szeregach poznańskiej kompanii ochotniczej walczącej w Galicji Wschodniej. Prosto z jej szeregów trafił w sierpniu tego roku do Warszawy, by objąć posadę referenta w Wydziale Archiwów Państwowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, skąd w 1920 r. przeniesiono go do archiwum w Poznaniu. Jednocześnie zapisał się na młody Uniwersytet Poznański, gdzie na Seminarium Historii Nowożytnej prof. Adama Skałkowskiego przygotował rozprawę doktorską pt. *Polityka rządu pruskiego wobec żydów polskich od roku 1793 do 1806*, którą obronił w lipcu 1921 r.¹ W końcu 1923 r. pożegnał się z Poznaniem, by objąć kierownictwo Uniwersytetu Ludowego w Dalkach pod Gnieznem, lecz od początku 1926 r. wrócił najpierw na etat wicedyrektora, a od 1929 r. dyrektora Biblioteki Raczyńskich, jednej z najważniejszych instytucji kultury i nauki stolicy Wielkopolski. Jego osiągnięcia naukowe stały się podstawą habilitacji przeprowadzonej na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego w 1930 r., co pozwoliło mu na otwarcie na Wydziale Humanistycznym własnego seminarium z historii nowożytnej².

Towarzyszyła temu bardzo intensywna praca naukowa, skoncentrowana zasadniczo na historii Wielkopolski w wieku XIX, w tym także jej stolicy. By zrozumieć charakter tej badawczej i pisarskiej aktywności, zwrócić trzeba uwagę na fakt, iż Andrzej Wojtkowski był przedstawicielem pokolenia, które formowała

¹ Rozprawę Wojtkowskiego omawia szeroko Krzysztof Makowski, zwracając m.in. uwagę na dość zaskakujący w świetle jego późniejszych zainteresowań badawczych wybór tematyki, por. K. MAKOWSKI, *Siła mitu. Żydzi w Poznaniu w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004, s. 120-122.

² Postać prof. A. Wojtkowskiego doczekała się szeregu artykułów biograficznych, analizujących rzecz jasna także jego twórczość naukową, zob. np. Z. GROT, *Twórczość naukowa Andrzeja Wojtkowskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 23 (1973), z. 2, s. 5-22; G. RHODE, *Andrzej Wojtkowski (20.11.1891-7.6.1975)*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1976, z. 3, s. 476-478; J. STARNAWSKI, *Andrzej Wojtkowski (1891-1975) jako historyk polskiej kultury i literatury*, „Roczniki Humanistyczne” 45 (1997), z. 1, s. 271-286; H. ZIÓLEK, *Andrzej Wojtkowski (1891-1975)*, „Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Głównej UMCS” 38-39 (1990-1991), s. 87-96; Z. WIELGOSZ, *Wojtkowski Andrzej*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 837; W. MOLIĆ, *Andrzej Wojtkowski 1891-1975*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 373-389; ostatnio P. MATUSIK, *Andrzej Wojtkowski. Pierwszy wśród autorów*, w: *Księga pamiątkowa „Kroniki Miasta Poznania” 1923-2023*, red. P. Matusik, M. Mrugalska-Banaszak, Poznań 2023, s. 90-101. Dużą wartość ma tekst wspomnieniowy syna, zob. bp J. WOJTKOWSKI, *Na styku dziejów zbawienia z historią Wielkopolski (Andrzej Wojtkowski 1891-1975)*, „Studia Warmińskie” 41-42 (2004-2005), s. 415-430.

aktywność w gimnazjalnym Towarzystwie Tomasza Zana, następnie w akademickim Związku Młodzieży Polskiej Zet, gdzie wielką wagę przywiązywano do kształcenia w zakresie polskiej literatury i historii. Przybywszy do Poznania, szybko nawiązał kontakty z młodym Związkiem Obrony Ziem Zachodnich, pod którego egidą powstało w 1922 r. Towarzystwo Miłośników Historii Ziem Zachodnich, w czym odegrał on istotną rolę przygotowując statut i wygłaszając programowy referat na zebraniu konstituującym Towarzystwo 24 kwietnia, a następnie wchodząc do jego zarządu³. Interesujący jest ów referat wprowadzający, określający w jakiś sposób myślenie Wojtkowskiego o historii. Wpisywał się on w typową dla tych lat atmosferę nowego, polskiego otwarcia w Poznaniu, mierzącego się nieuchronnie z pruskim dziedzictwem. Nic więc dziwnego, że punktem odniesienia swego wystąpienia uczynił on aktywność powstałego w 1885 r. Niemieckiego Towarzystwa Historycznego Prowincji Poznańskiej (Deutsche Historische Gesellschaft für die Provinz Posen), które istotnie mogło się legitymować poważnym dorobkiem badawczym i publikacyjnym, co kontrastowało z deficytami w tym zakresie po polskiej stronie. Krótko charakteryzując niemiecki dorobek, Wojtkowski zwracał uwagę na jego jednostronność wyrażającą się w wyłącznym poświęceniu uwagi „wszelkim przejawom życia niemieckiego i pracy niemieckiej w Wielkopolsce, aby w ten sposób zadokumentować światu, że Niemczyzna zdobyła sobie na tych ziemiach indygenat odwieczną pracą kulturalną”⁴. Ten obraz należało więc istotnie skorygować, dlatego też zadaniem nowego Towarzystwa miało być „śledzenie [historycznych] przejawów życia polskiego i to zarówno szlachty polskiej i ludności polskiej na wsiach, jak i mieszczan polskich po miastach. **Przed wszystkim Poznań, Poznań renesansowy i Poznań barokowy, musi nam się stać z pomocą tych badań, tak znanym, jak Kraków w całej Polsce** [podkr. – PM]”⁵. Kolejnym obszarem badań miały się stać – zdaniem Wojtkowskiego – dzieje gospodarcze, a co do wieku XIX zwracał uwagę przede wszystkim na akta z okresu Księstwa Warszawskiego oraz materiały poznańskiej policji i pruskich władz administracyjnych, znakomite – jego zdaniem – źródło nie tylko do dziejów Polaków w Wielkim Księstwie Poznańskim, ale i na emigracji.

³ Zob. na ten temat P. MATUSIK, *Andrzej Wojtkowski. Pierwszy wśród autorów*, s. 93.

⁴ A. WOJTKOWSKI, *Dziesięć lat pracy Towarzystwa Miłośników Historji w Poznaniu*, „Roczniki Historyczne” 8 (1932), z. 1, s. 61. Autor cytuje tu swój referat wygłoszony 4 kwietnia 1922 r. O prze wagach niemieckiej historiografii dotyczącej Wielkopolski także po 1918 r. pisał w artykule pt. *Jak badano dzieje Wielkopolski*, „Kurier Poznański” 5 XII 1925, nr 341, s. 6-7. Był to jeden z cyklu tekstów poznańskich historyków opublikowanych w tym numerze „Kuriera” z okazji odbywającego się w Poznaniu IV Zjazdu Historyków Polskich.

⁵ A. WOJTKOWSKI, *Dziesięć lat pracy*, s. 61-62.

Za „najważniejszą jednak i najpilniejszą pracę zbiorową uznał referent opracowanie bibliografii historii ziem zachodnich Polski”⁶.

W ten sposób Wojtkowski sformułował zarys programu badawczego, który w dużej mierze – jak zobaczymy – sam w następnych latach zrealizował, przynajmniej w zakresie odnoszącym się do wieku XIX, okazjonalnie tylko wkraczając na obszar dziejów staropolskich. Wyrazem jest pokaźny dorobek publikacyjny, który według bibliografii sporządzonej przez Jana Ziółka objął w latach 1921-1939 aż 388 pozycji, czyli ponad 20 rocznie⁷. Są wśród nich obszerne wydawnictwa książkowe, lecz głównie teksty umieszczane w rozmaitych periodykach, zwłaszcza (w latach dwudziestych) w „Strażnicy Zachodniej” – organie Związku Obrony Kresów Zachodnich, w „Kwartalniku Historycznym” i „Rocznikach Historycznych”, a także w pismach codziennych, przede wszystkim w narodowym „Kurierze Poznańskim”. Ten rodzaj twórczości Wojtkowskiego obejmował zarówno solenne rozprawy naukowe, artykuły recenzyjne i publikacje źródłowe, jak i krótkie komunikaty i przyczynki, zawsze odsyłające do konkretnych źródeł czy publikacji.

Natomiast forum publikacji prac o Poznaniu, których potrzebę tak silnie akcentował Wojtkowski w swym przywołanym wyżej wystąpieniu, stał się wydawany od początków 1923 r. miesięcznik (od 1927 r. kwartalnik) „Kronika Miasta Poznania”, organ powstałego w grudniu roku poprzedniego Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania. Inicjatorem powołania pisma był Zygmunt Zaleski, dyrektor Biura Statystycznego poznańskiego magistratu i kolega Wojtkowskiego z Towarzystwa Miłośników Historii Ziem Zachodnich, on też wprowadził go do redakcji pisma⁸. Pozostał w niej co prawda tylko do końca 1923 r., co związane było z przeniesieniem się do Dalek, jednak nieprzerwanie z nią współpracował publikując do 1939 r. aż 111 tekstów. Stanowiło to ponad jedną czwartą ówczesnej „produkcji” pisarskiej Wojtkowskiego i uczyniło go najbardziej płodnym autorem „Kroniki” nie tylko w tym okresie, ale wręcz w ciągu stu lat istnienia tego periodyku⁹.

Jego pierwszy na łamach „Kroniki” tekst, który ukazał się w numerze drugim pisma z lutego 1923 r., nosił tytuł *Udział Poznania i Wielkopolski w powstaniu 1830/31 roku*, charakteryzował on na podstawie akt pruskiego Naczelnego

⁶ Tamże, s. 62.

⁷ J. ZIÓLEK, *Bibliografia prac [A. Wojtkowskiego] za lata 1916-1971*, „Roczniki Humanistyczne” 20 (1972), z. 2, s. 24-27. Pierwsze pojedyncze artykuły Wojtkowskiego ukazały się w latach 1916-1918. Dodać trzeba, że bibliografia nie obejmuje wszystkich publikacji, na co zwracał uwagę Z. GROT, *Twórczość naukowa*, s. 6 i W. MOLIŃSKI, *Andrzej Wojtkowski*, s. 388.

⁸ Zob. P. MATUSIK, *Czas entuzjastów. „Kronika Miasta Poznania” w latach 1923-1939*, w: *Księga pamiątkowa „Kroniki Miasta Poznania”*, s. 24-28.

⁹ Zob. P. MATUSIK, *Andrzej Wojtkowski. Pierwszy wśród autorów*, s. 98-99.

Prezydium poznańskich i wielkopolskich uczestników powstania listopadowego¹⁰. Zestawiając tytuł z treścią artykułu, Poznań był tu dla autora synonimem poznaniaków, dzieci tego miasta, reprezentujących je pod narodowymi sztandarami w trakcie wielkiego historycznego wydarzenia. Już to sygnalizuje szczególny stosunek Wojtkowskiego do historii miejskiej, jednak najlepiej go widać w innym tekście, opublikowanym sześć lat później, który z założenia miał przedstawić całościowo historię Poznania w pewnym okresie, a nie tylko jej wybrane aspekty. Chodzi tu o rozdział w części historycznej *Księgi Pamiątkowej Miasta Poznania* wydanej na Powszechną Wystawę Krajową w 1929 r. Warto wspomnieć, że w 1911 r. odbyła się w Poznaniu urządzona z rozmachem Wystawa Wschodnioniemiecka, prezentująca dorobek wschodnich prowincji Rzeszy, na którą ówczesny magistrat przygotował obszerne i bardzo okazałe wydawnictwo *Die Residenzstadt Posen und ihre Verwaltung im Jahre 1911 (Rezydencjonalne miasto Poznań i jego zarząd w roku 1911)*¹¹. Osiemnaście lat później PeWuKa, wystawa nie o regionalnym, lecz państwowym wymiarze, symbolicznie pokazywała wzrost rangi Poznania w niepodległym państwie polskim, co też stworzyło okazję do zaprezentowania osiągnięć miasta w ciągu dziesięciu lat polskiego zarządu. Redaktorem całości został znany nam już Zygmunt Zaleski, i to jemu przypadło w udziale opracowanie większości materiału poświęconego dziejom miasta, obejmującego z jednej strony czasy staropolskie, z drugiej – okres od połowy XIX wieku do końca rządów pruskich. Jak z tego wynika, Wojtkowski w swym rozdziale zajął się tym co pomiędzy, a więc półwieczem (z górą) wyznaczonym przez lata 1793-1853, co go badawczo najbardziej interesowało¹². Charakteryzując sposób ujęcia tej tematyki pisał: „[...] będziemy rozpatrywali dzieje miasta pod kątem widzenia 1) organizacji administracji miejskiej, 2) tego, co administracja miejska dla Poznania zdziałała i 3) znaczenia miasta w dziejach narodu naszego, dzieląc całą epokę na trzy okresy rozgraniczone rokiem 1806 i 1815”¹³. I rzeczy-

¹⁰ A. WOJTKOWSKI, *Udział Poznania i Wielkopolski w powstaniu 1830/31 roku*, „Kronika Miasta Poznania” [dalej: KMP] 1923, nr 2, s. 21-29. Wojtkowski opublikuje jeszcze szereg artykułów krążących wokół tej tematyki, najobszerniejsze opracowanie zob. *Udział Wielkopolski w powstaniu listopadowym*, „Kwartalnik Historyczny” 1930, s. 421-472.

¹¹ *Die Residenzstadt Posen und ihre Verwaltung im Jahre 1911*, hrsg. von B. Francke, Posen 1911.

¹² Zob. artykuł na temat Poznania w numerze warszawskiego „Tygodnika Ilustrowanego” wydanym w 1929 r. z okazji PeWuKi; Wojtkowski opisuje tam historię i znaczenie kulturalne miasta począwszy od średniowiecza, zaś w odniesieniu do XIX wieku ogranicza się do jego pierwszej połowy, czasów Marcinkowskiego, Raczyńskiego i Libelta, natomiast o drugiej pisze ogólnikowo w czterech zdaniach, jako okresie popularyzacji „polskich myśli i wyobrażeń” wśród szerokich mas. Zob. A. WOJTKOWSKI, *Poznań, jego historia i kultura*, „Tygodnik Ilustrowany” 21 IX 1929, nr 38, s. 736-737.

¹³ A. WOJTKOWSKI, *Poznań od r. 1793 do 1853*, w: *Księga Pamiątkowa Miasta Poznania. Dziesięć lat polskiego zarządu Stołecznego Miasta Poznania*, red. Z. Zaleski, Poznań 1929, s. 68.

wiście, tekst Wojtkowskiego referuje sprawę zarządu miastem w aspekcie organizacyjnym i personalnym, jednak większa jego część poświęcona jest polskiemu życiu narodowemu w mieście oraz roli, jaką Poznań odgrywał w przestrzeni ogólnopolskiej, a niekiedy i szerszej, by przywołać cytat dotyczący jesieni 1806 r.: „Poznań zaś, który dotąd, jako siedziba Dąbrowskiego i Wybickiego był, rzecz można, stolicą Polski, po przyjeździe Napoleona staje się wręcz stolicą całego kontynentu europejskiego”¹⁴. Sentencja ta była niemal dosłownym powtórzeniem zdań, jakimi Wojtkowski kończył pierwszą część opublikowanej dwa lata wcześniej na łamach „Kroniki” obszernej rozprawy dotyczącej Poznania w dobie Księstwa Warszawskiego, która w jeszcze większym stopniu koncentrowała się na historii zdarzeniowej, wejściu Francuzów do miasta, pobytach Napoleona i na rozwoju kultu cesarza w mieście, w tym publicznych obchodach, co kończył opis uroczystości związanych z przewożeniem przez Poznań trumny ze szczątkami księcia Józefa Poniatowskiego w 1814 r.¹⁵

Takie nastawienie napotykaemy w całej dotyczącej Poznania twórczości Wojtkowskiego, z tą tylko korektą, że sprawami administracyjnymi więcej się w niej nie zajmował. Jeśli znajdujemy tekst o „nieznanych szczegółach” z aktywności Karola Marcinkowskiego w poznańskiej radzie miejskiej, to jego przedmiotem są składane do sejmu prowincjonalnego przez Marcinkowskiego – jako członka rady – petycje o liberalizacyjnym i propolskim wydźwięku¹⁶. Jeśli już znajdziemy krótką notkę o ostatnim niemieckim nadburmistrzu Poznania, to tylko o jego stanowisku wobec ustawy wywłaszczeniowej 1908 r.¹⁷ Można więc powiedzieć, że Wojtkowskiego zasadniczo nie interesowały kwestie z zakresu klasycznych zagadnień historii miejskiej, a więc dotyczące przestrzeni, budownictwa i infrastruktury miejskiej, ustroju miasta i jego zarządu, wreszcie – sprawy miejskiej gospodarki. To zresztą w odniesieniu do Poznania w XIX wieku zrobił w dużej mierze Moritz Jaffe w swej klasycznej pracy o mieście pod rządami pruskimi z 1909 r., której osią była aktywność miejskiej administracji i realizowana przez nią polityka miejska, co w poznańskich warunkach oznaczało po prostu (w odniesieniu do niemal całego okresu porozbiorowego) historię niemieckiej władzy i *nolens volens* niemieckiej (i żydowskiej) zbiorowości w mieście¹⁸.

¹⁴ Tamże, s. 74.

¹⁵ *Poznań w czasie Księstwa Warszawskiego*, KMP 1927, nr 2, s. 170-189 (tu wspomniany cytat na s. 189); nr 3, s. 256-282; 1928, nr 1, s. 41-71.

¹⁶ A. WOJTKOWSKI, *Nieznane szczegóły z działalności Karola Marcinkowskiego w poznańskiej radzie miejskiej*, KMP 1923, Dodatek do nr 7, s. 1-7.

¹⁷ A. WOJTKOWSKI, *Wilms a wywłaszczenie*, KMP 1936, nr 2, s. 240-241.

¹⁸ M. JAFFE, *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, M. Miśkiewicz, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012; o ujęciu Jaffego zob. P. MATUSIK, *Mieszkańskość, nowoczesność, nacjonalizm; o Poznaniu Moritza Jaffego*, w: tamże, s. 13.

To był dla Wojtkowskiego jeden z elementów niemieckiej wizji historii Poznania i Wielkopolski, którą należało – zgodnie z jego deklaracjami – zrównoważyć ukazaniem społeczności polskiej, jej znaczenia w życiu miasta i wkładu w kształtowanie porozbiorowej polskiej historii.

W tę ostatnią tendencję wpisywał się wspomniany wcześniej tekst o Poznaniu i Wielkopolsce w powstaniu listopadowym, czy też o poprzedzających powstanie styczniowe, tak silnie poruszających poznańskie społeczeństwo manifestacjach patriotycznych¹⁹. Warto zauważyć, że Wojtkowski miał ogromne rozeznanie w historii zaboru pruskiego i spraw niemieckich, czego dowodzą jego publikacje, w tym krytyczne i kompetentne recenzje polskich i zwłaszcza niemieckich prac dotyczących drugiej połowy XIX wieku, chociaż punktem ciężkości jego badań była – jak wiemy – jego pierwsza połowa, zwłaszcza okres po 1815 r. A choć miał wyraziste poglądy na temat historii politycznej i militarnej, to zarazem nie był tradycyjnym historykiem skoncentrowanym na tej tematyce, co widać dobrze właśnie na jego publikacjach poznańskich, wśród których np. tematyka tak istotnych dla Wielkopolski lat 1846-1848 nie była szczególnie reprezentowana, by przywołać krótki, choć niezmiernie warsztatowo instruktywny artykuł o zdradzie Henryka Ponińskiego w 1846 r., opublikowany w 1921 r.²⁰, czy późniejszy o sześć lat obszerny tekst o pobycie Juliusza Słowackiego w Poznaniu w dobie Wiosny Ludów, oba pomieszczone na łamach „Kuriera Poznańskiego”²¹.

Ten ostatni materiał wskazuje zresztą na główny przedmiot zainteresowań badawczych Wojtkowskiego, obracających się przede wszystkim w obszarze szeroko rozumianej historii kultury, nauki i oświaty, co – jak akcentował Zdzisław Grot – wynikało w jakiejś mierze z jego drogi zawodowej – archiwisty, a zwłaszcza bibliotekarza²². Zakres jego zainteresowań był bardzo szeroki, odpowiadał z jednej strony niestrudzonemu studiowaniu źródeł i śledzeniu najnowszej literatury, z drugiej – nieprawdopodobnej łatwości pisania. Można odnieść wrażenie, że rodzące się w trakcie lektury refleksje natychmiast przelewał

¹⁹ Zob. A. WOJTKOWSKI, *Manifestacje religijno-narodowe w Wielkopolsce przed powstaniem styczniowym*, „Strażnica Zachodnia” 2 (1923), nr 1, s. 57-71, tekst dotyczy w dużej mierze Poznania. Zob. także *Obchody ku czci Lelewela w Poznaniu i w Wielkopolsce r. 1861*, KMP 1929, nr 4, s. 309-318. W 1938 r. Wojtkowski opublikował także artykuł pt. *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 34 (1937-1938), z. 2, s. 600-610, jest to jednak przegląd dostępnych materiałów źródłowych i krytyczne omówienie literatury na ten temat.

²⁰ A. WOJTKOWSKI, *Zdrada poznańskich planów powstańczych w r. 1846 przez Henryka Ponińskiego*, „Kurier Poznański” 22 IX 1921, nr 217, s. 3.

²¹ A. WOJTKOWSKI, *Juliusz Słowacki w Poznaniu w roku 1848*, „Kurier Poznański” 25 VI 1927, nr 284, s. 2, tekst ten został też opublikowany osobno.

²² Zob. Z. GROT, *Twórczość naukowa*, s. 7.

na papier i wysyłał do „Kuriera”, „Kroniki” czy jakiegoś innego periodyku. Spójrzmy choćby na rok 1926, brzemienny w wydarzenia, w którym Wojtkowski opublikował 21 różnej objętości tekstów, w tym odnośnie do spraw poznańskich m.in. o wielkopolskich nabywcach poznańskiego wydania dzieł Mickiewicza²³, o kulcie Stanisława Staszica w Poznaniu²⁴, wreszcie niemal pięćdziesięciostronicową rozprawę o walce o język polski w Poznaniu i Wielkopolsce przed powstaniem listopadowym, za czym kryła się dogłębna analiza pruskiej polityki szkolnej, praktyki edukacyjnej w poznańskich szkołach oraz ówczesnych koncepcji oświatowych²⁵. Chętnie omawiał czy publikował opinie o Poznaniu i Wielkopolsce, odnalezione czy to w ówczesnej epistolografii, jak w korespondencji Jędrzeja Moraczewskiego i Karola Libelta, czy też w trudno dostępnych periodykach, jak choćby w paryskiej „Teraźniejszości i Przyszłości”, gdzie w 1843 r. opublikowano – w formie fantastycznego dialogu orła białego z Mieszkiem I i Bolesławem Chrobrym z poznańskiej katedry – nader krytyczną ocenę poznańskich elit²⁶. Zainteresowanie życiem intelektualnym Poznania w tzw. złotym okresie kultury poznańskiej, czyli w latach czterdziestych XIX wieku, zaowocowało m.in. gruntownym tekstem o poglądach pisarzy poznańskich na epoki w historii wydanym z okazji IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r., a cztery lata później związłym, rozpoznającym niejako temat studium o wątkach słowiańskich w poznańskim piśmiennictwie²⁷. W obrębie tej tematyki mieści się też opublikowana w 1936 r. obszerna rozprawa o historycznym dorobku Józefa Łukaszewicza, w której znajdujemy wysoką ocenę jego *Obrazu historyczno-statystycznego miasta Poznania w dawniejszych czasach* (Poznań 1838), dzieła – jak pisał – i dziś „niezbędnego” dzięki „ogromnemu bogactwu faktów, zaczerpniętych z pierwszej ręki, to znaczy z archiwów, oraz tej okoliczności, że obejmuje całość przeszłości miasta w najróżniejszych przejawach jego życia”²⁸.

²³ *Nabywcy wydania poznańskiego „Poezji” Adama Mickiewicza z r. 1828*, KMP 1926, nr 9, s. 169-172.

²⁴ *Kult Staszica w Poznaniu*, KMP 1926, nr 2, s. 25-37.

²⁵ *Walka o język polski w Poznaniu i Wielkopolsce przed powstaniem listopadowym*, KMP 1925, nr 7/8, s. 131-166. Rozprawę tę poprzedził wydany rok wcześniej artykuł *Znajomość języka niemieckiego w Poznaniu w r. 1833*, KMP 1925, nr 12, s. 265-267.

²⁶ Zob. *Listy Jędrzeja Moraczewskiego i Karola Libelta o stosunkach w Poznaniu i Wielkopolsce*, KMP 1926, nr 3, s. 45-56; nr 4, s. 65-78; *Noc z 1 na 2 stycznia 1843 r. w kaplicy królów Mieczysława i Bolesława w Poznaniu*, KMP 1923, nr 9/10, s. 178-190.

²⁷ *Na powitanie Zjazdu Historyków Polskich. Poglądy pisarzy poznańskich pierwszej połowy wieku XIX na epoki w historii*, KMP 1925, nr 11, s. 217-235; *Z dziejów stosunku Poznania do zagadnień słowiańskich w w. XIX*, KMP 1929, nr 3, s. 195-206.

²⁸ A. WOJTKOWSKI, *Józef Łukaszewicz jako historyk*, KMP 1936, nr 1, s. 1-36, przytoczony cyt. s. 20. W następnym numerze pisma Wojtkowski opublikował tekst pt. *Edward Raczyński jako historyk* (KMP 1936, nr 2, s. 153-160), którego duża część poświęcona jest relacjom Raczyńskiego i Łukaszewicza.

Można powiedzieć, że pisane w latach dwudziestych prace o życiu intelektualnym Poznania i jego głównych postaciach, w tym intensywne zajmowanie się osobą Karola Libelta (o czym jeszcze będzie mowa) dały Wojtkowskiemu doskonałą podstawę do napisania jednej z jego *operum magnum*, wydanych w 1928 r. dziejów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 70. rocznicę jego powstania. Zwróćmy uwagę: w 1927 r. wydał 26 tekstów, w tym 132-stronicową rozprawę pt. *Karol Libelt jako wychowawca*²⁹ i dwie pierwsze części znanego nam już siedemdziesięciostronicowego artykułu o Poznaniu w czasach Księstwa Warszawskiego, którego ostatnia część ukazała się w roku następnym, w którym doliczyć trzeba jeszcze 22 inne publikacje oraz liczącą 450 stron syntezę dziejów PTPN!

Ta ostatnia praca oparta była na jego archiwum, co dziś, wobec jego zniszczenia, dodaje jej wartości. Wojtkowski przedstawił w niej instytucję kluczową dla dziejów poznańskich elit, mocno wpisaną w topografię miasta i kształtowanie jego kulturalnego profilu, bowiem to właśnie Towarzystwo, prócz kolejnej, coraz bardziej zasobnej biblioteki, wzbogaciło miasto o pierwsze muzeum, prezentujące nie tylko interesujące zbiory sztuki, ale i archeologiczne i przyrodnicze. Jak zwykle, swoje monumentalne wydawnictwo obudował cyklem artykułów, które ukazały się zarówno przed, jak i po wydaniu pracy³⁰.

Wśród wcześniejszych badań przygotowujących naukowo grunt pod monografię PTPN, zwrócić trzeba uwagę na studia biograficzne Wojtkowskiego, choćby te poświęcone postaci Karola Libelta. Tak lubiana przezeń biografistyka była dość typowym, bo cenionym gatunkiem historiograficznym w tym okresie, jego promotor, prof. Adam Skalkowski, stworzył wręcz obejmującą ponad trzydzieści tomów serię wydawniczą „Życiorysy zasłużonych Polaków XVIII i XIX wieku”, w której – prócz jego własnych – ukazywały się napisane pod jego kierunkiem prace magisterskie i doktorskie uczniów, by wymienić Witolda Jakóbczyka, Zdzisława Grota, Janusza Staszewskiego czy zaczynającego swą historyczną drogę w Poznaniu Stefana Kieniewicza³¹. Jak oceniał Wojtkowski: „Całość składa się na piękny obraz ożywionego ruchu naukowego, który potrafił wokół siebie wywołać prof. Skalkowski, sam włączając się w tłum swoich uczennic

²⁹ *Karol Libelt jako wychowawca*, Poznań 1927.

³⁰ Tu prócz tekstów propagujących historię PTPN i jego rocznicę, zwracają uwagę rozprawy pt. *Próby zorganizowania towarzystwa naukowego w Poznaniu i Wielkopolsce przed r. 1857*, KMP 1927, nr 4, s. 309-339; *Muzeum Narodowe Polskie w Rappersvillu a Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, KMP 1928, nr 2, s. 191-198; „*O kościół Najświętszej Marii Panny w Poznaniu*”. *Memoriał Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, opracowany przez Leona Wegenera, w obronie zagrożonej rozbiórką świątyni gotyckiej w Poznaniu*, „Literatura i Sztuka. Dodatek do Dziennika Poznańskiego” 18 I 1928, nr 14, s. 105 n.

³¹ K. OLEJNIK, *Adam Skalkowski 1877-1951*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, s. 246.

i uczniów, nie wahając się pomieszczać prac swoich razem z nimi w tej samej serii wydawniczej”³².

On sam od początku swej naukowej drogi publikował teksty o biograficznym charakterze, zwykle skoncentrowane na jakimś zasadniczym aspekcie działalności przedstawianej osoby, jak w przypadku istotnych postaci poznańskiej kultury, dyrektora poznańskiego gimnazjum Samuela Kaulfussa, profesorów tegoż gimnazjum – Józefa Muczковского i Kajetana Trojańskiego, czy wydawcy Sylwestra Pawickiego³³. Czasami są to drobiazgi lub ciekawostki, wręcz przytoczenia z dawnych gazet, jak kilka zdań o zmianie nazwiska z Jakub Krauthofer na Krotowski przez czołową postać poznańskiej demokracji³⁴. Czasami to notki o wywodzących się z Poznania postaciach, by przywołać drobny tekst poświęcony Mikołajowi Czepielowi i jego zbiorze inkunabułów z weneckiej drukarni Manucjuszy, lub inny, na podstawie artykułu z „Niepodległości”, o procesie i egzekucji Marcina Kasprzaka na stokach warszawskiej cytadeli³⁵. Jeszcze inną kategorią twórczości biograficznej Wojtkowskiego jest 50 biogramów opublikowanych w *Polskim słowniku biograficznym*, w tym 49 w latach 1935-1939. Z nich spora część dotyczy poznańskich postaci, wśród których wymienilibym szczególnie biogram – Antoniego Bederskiego, poprzednika Wojtkowskiego na stanowisku dyrektora Biblioteki Raczyńskich³⁶. Jednak były trzy postacie, którym nasz autor poświęcił zdecydowanie więcej uwagi, mianowicie dwaj rodowici poznaniacy urodzeni na przedmieściu św. Wojciecha – Karol Marcinkowski i Karol Libelt, oraz dobroczyńca miasta – Edward Raczyński.

Teksty dotyczące tych pierwszych publikował Wojtkowski od 1921 r., arcy-poznańskiej postaci dr. Karola Marcinkowskiego poświęcił w sumie aż siedemnaście rozmaitych publikacji, w tym, co szczególnie istotne, kilka edycji jego listów. Trudno powiedzieć, czy przymierzał się do jego biografii, tu z pewnością musiał uwzględniać zamierzenia starszych od siebie i od dawna zajmujących się tą postacią historyków medycyny – Kazimierza Brossa i Adama Wrzoska. Z kolei, jak to

³² *Życiorysy zasłużonych Polaków w XVIII i XIX w.*, „Awangarda Państwa Narodowego” 1936, nr 3, s. 169.

³³ Zob. *Samuel Kaulfuss*, KMP 1925, nr 4, s. 69-79; *Kajetan Trojański*, KMP 1926, nr 11, s. 237-240; *Józef Muczkowski*, KMP 1926, nr 12, s. 258-270; *Sylwester Pawicki, drukarz poznański 1850-1866, i zaginione jego wydawnictwa*, KMP 1931, nr 4, s. 396-415; *Sylwester Pawicki jako wydawca „Gońca Polskiego”*, KMP 1935, nr 4, s. 406-410.

³⁴ *Jak Krauthofer stał się Krotowskim*, KMP 1929, nr 3, s. 206.

³⁵ *Dr Mikołaj Czepiel z Poznania jako zbieracz aldobów*, KMP 1925, nr 2, s. 203; *Śmierć socjalisty poznańskiego na stokach warszawskiej cytadeli*, KMP 1932, nr 1, s. 128-131. W nawiązaniu do tego tekstu Wojtkowski przedstawi także – na podstawie literatury – tragiczne losy siostry Kasprzaka, zob. *Zosia Kasprzakówna*, KMP 1933, nr 4, s. 407-408.

³⁶ *Bederski Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 294-395. Zestawienie haseł autorstwa Wojtkowskiego w PSB zob. J. Ziółek, *Bibliografia prac*, s. 24-27.

ustalił Z. Grot, niewątpliwie zamierzał napisać biografię Karola Libelta, choć – obok ośmiu artykułów – ostatecznie skończyło się na przywoływanej już rozprawie z 1927 r. o Libelcie jako wychowawcy³⁷. Dopiero podjęcie badań nad postacią Edwarda Raczyńskiego przyniosło pełny plon w postaci ponad 400-stronicowej książki, wydanej dokładnie w stulecie powstania Biblioteki Raczyńskich, w 1929 r.³⁸ Potężną biografię Raczyńskiego, wraz z zawartą w niej historią Biblioteki, przygotował w ciągu zaledwie trzech lat, co – zdaniem kolejnego biografy właściciela Rogalina, prof. Witolda Molika – jest przyczyną pewnych zauważalnych dziś potknięć czy pominięć. Co jednak warto – również za Molikiem – podkreślić, swą pracę Wojtkowski uzupełnił w następnych latach dwudziestoma trzema artykułami wzbogacającymi – w miarę przeprowadzanych badań – powstały w 1929 r. obraz³⁹.

Z prac dotyczących historii Poznania, ta – obok monografii PTPN – stanowiłaby z pewnością najważniejsze dzieło prof. Andrzeja Wojtkowskiego, gdyby nie jego pomnikowe wydawnictwo z lat trzydziestych – *Bibliografia historii Wielkopolski* z jej poznańskim komponentem. O potrzebie stworzenia bibliografii „ziem zachodnich” mówił już Wojtkowski w 1922 r., doskonałym przygotowaniem do tego były jego prace w poznańskim archiwum, gdzie sporządził katalog kartkowy artykułów z przechowywanych w archiwum czasopism, a do tego kilka repozytoriów z XIX-wiecznych akt⁴⁰. W 1926 r. z kolei wydał uzupełnienie bibliografii historycznej Ziem Zachodnich za rok 1925, a w 1932 r. wysoko oceniany tom pierwszy katalogu Biblioteki Raczyńskich⁴¹. Zresztą, nawet w artykułach gazetowych widać charakter prawdziwego bibliografa, analizującego stan literatury przedmiotu i formułującego wskazówki bibliograficzne i źródłowe. Nie tu miejsce na streszczanie usiłowań, które doprowadziły do wydania *Bibliografii*, pisze o tym Wojtkowski we wstępie do swego dzieła⁴². Jego pierwszy tom, którego pierwsze zeszyty zaczęły się ukazywać w roku 1934, a całość wyszła w 1938, dotyczył osób, co motywowane było chęcią przysłużenia się nabierającemu

³⁷ Zob. Z. GROT, *Twórczość naukowa*, s. 14-15. Do postaci poznańskiego filozofa Wojtkowski wracał także po wojnie, zob. *Karol Libelt 1807-1875*, w: *Wybitni Wielkopolanie XIX wieku*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1959, s. 155-185; *Refleksje nad życiem i twórczością Karola Libelta*, w: *Karol Libelt 1807-1875*, Warszawa-Poznań 1976, s. 281-289.

³⁸ *Edward Raczyński i jego dzieło*, Poznań 1929.

³⁹ W. MOLIK, *Edward Raczyński 1786-1845*, Poznań 1999, s. 5. Ostatni z przedwojennych artykułów odpowiadał na pytanie: *Czy Edward Raczyński zaczął uczyć się czytać w trzecim roku życia*, KMP 1938, nr 1, s. 66-68, na co – po bibliograficznej analizie – autor odpowiadał negatywnie.

⁴⁰ W. MOLIK, *Andrzej Wojtkowski 1891-1975*, s. 376.

⁴¹ *Bibliografia Historyczna Ziem Zachodnich za r. 1925*, „Roczniki Historyczne” 2 (1926), s. 292-301; *Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu 1885-1931*, t. 1, Poznań 1932.

⁴² *Przedmowa*, w: *Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 1, oprac. A. Wojtkowski, Poznań 1995, s. VII-IX.

rozpędu projektowi *Polskiego słownika biograficznego*. Drugi tom z kolei uporządkowany został według miejscowości, z czego drukiem ukazała się jego część od A do S, z której osobno wydano zeszyt poświęcony Poznaniowi, także opublikowany w początkach roku 1938. Na tym edycja przedwojenna się zakończyła, dokończyło ją kilkadziesiąt lat później Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, wydając w 1994 r. uzupełnioną część tomu II (S-Ż), a następnie w 1995 r. reprint wydań przedwojennych⁴³.

Część poświęcona Poznaniowi zajmuje 137 stron, zawierając 3451 pozycji, które obejmują informacje o zasobach źródłowych, a także odsyłacze do publikacji zwartych i setek artykułów, polskich i niemieckich, rozrzuconych po czasopismach różnego rodzaju, od naukowych po pisma codzienne, znów podkreślę – polskie i niemieckie. Warto zaznaczyć, że we wstępie do tomu pierwszego Wojtkowski *expressis verbis* podniósł zasługi historycznego czasopiśmiennictwa niemieckiego w publikowaniu szczegółowych bibliografii dotyczących Wielkopolski, wymieniając także zajmujących się tym niemieckich autorów, by wspomnieć tu tylko tych bardziej związanych z Poznaniem: Adolfa Warschauera, Kurta Schottmüllera czy Alfreda Lattermanna⁴⁴. Przeglądając drobiazgowo zestawienia bibliograficzne odnoszące się do stolicy Wielkopolski widać, że Wojtkowski poszedł śladem Józefa Łukaszewicza, chcąc – używając jego cytowanych już słów – „objąć całość przeszłości miasta w najróżniejszych przejawach jego życia”. Potężny materiał bibliograficzny ujął więc w aż dwadzieścia osiem kategorii, którą otwierał dział I *Nauki pomocnicze i wiadomości wstępne*, w ramach którego znajdujemy m.in. informacje o przewodnikach, księgach adresowych, nazwie Poznań, sfragistyce, numizmatyce i heraldyce, a nawet o zwyczajach i obyczajach. Dział II to *Źródła i opracowania obejmujące całość dziejów lub kilka okresów*, zakończone krótką bibliografią utworów poetyckich o powstaniu wielkopolskim. Kolejne części zawierają ustrój miejski (III), sądy (IV), majątek i dochody miasta (V), w tym działalność przedsiębiorstw miejskich i sprawy wsi miejskich, gdzie znajdziemy bibliografię dotyczącą Bambrów. Następnie (VI-VIII) przechodzimy do kwestii wyznaniowo-narodowych, obejmujących sprawy Kościoła katolickiego, wspólnot protestanckich, osobno – cmentarzy i wreszcie – by tak powiedzieć – mniejszości narodowych, co sygnalizuje tytuł *Żydzi, Niemcy, Włosi, Grecy*. Dział IX dotyczy szkolnictwa (w tym powstania uniwersytetu), X nosi

⁴³ Zob. *Bibliografia historii Wielkopolski*, oprac. A. Wojtkowski, t. 2, red. R. Marciniak, Poznań 1994; *Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 1, oprac. A. Wojtkowski, Poznań 1995; *Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 2, zeszyty I-II, oprac. A. Wojtkowski, Poznań 1995. W tomie 1. tego wydania znajdujemy całość części biograficznej i część dotyczącą miejscowości od A do P (Pożegowo), w tomie 2. zawarta jest bibliografia Poznania i dalsze hasła do litery S (Stobrawiska).

⁴⁴ *Przedmowa*, s. IX.

enigmatyczny tytuł *Ruch umysłowy*, pod którym kryją się m.in. kwestie związane z prądami umysłowymi, ale i pobyty literatów z innych dzielnic czy wykłady otwarte. Działy od XI do XIX prezentują bibliografię różnych przejawów życia kulturalnego i społecznego, towarzystw, archiwów, muzeów i bibliotek, zjazdów i wieców, wydawanych w Poznaniu czasopism, życia teatralnego i muzycznego, osobno potraktowanych zabytków i pomników, wreszcie – Poznania w literaturze, tak polskiej, jak niemieckiej. Działy XX-XXIV obejmują sprawy społeczno-gospodarcze, począwszy od opieki społecznej, poprzez *Zdrowotność, szpitale, pijaństwo, sport* (sic!), do handlu i przemysłu, banków, komunikacji i klęsk elementarnych. Osobno ujęty jest dział *Przedmieścia, ulice, place*, a całość kończy bibliografia twierdzy i garnizonu.

Jak widać, układ jest dość skomplikowany, można by też zastanawiać się nad spójnością tego ujęcia, które po części wynika z charakteru dotychczasowego piśmiennictwa dotyczącego Poznania, jednak po rozpoznaniu całości zawarte tu dane okazują się nieocenione. Wiele razy podnoszono wielkość i wartość pracy bibliograficznej Wojtkowskiego. Ograniczę się do przytoczenia oceny niemieckiego historyka, Manfreda Lauberta, znawcy polityki pruskiej w Poznańskim i polskiego ruchu narodowego, z którym Wojtkowski pozostawał w niemal stałym historycznym sporze⁴⁵. W swym krótkim omówieniu bibliografii Poznania Laubert napisał: „[...] ta ujmująca najmniejsze wzmianki prasowe praca, jest wyrazem nad wyraz mozolnej pracy, za którą należy się gorąca wdzięczność także z niemieckiej strony. Trudno byłoby obecnie znaleźć inne miasto, które może się pochwalić tak szczegółowo udokumentowanym wykazem dotyczącej go literatury historycznej, jak Poznań”⁴⁶.

Co by było dalej? Wojtkowski dokończyłby wydawanie bibliografii, a potem, jako największy w tym czasie znawca dziejów Poznańskiego pod zaborami, może napisałby jego historię? Być może. Czy napisałby historię Poznania? To chyba mniej prawdopodobne, bo historia miasta nie znajdowała się w centrum jego zainteresowań, wpisana zwykle w szersze konteksty narodowe. A przecież trudno się bez jego prac w badaniach nad Poznaniem obejść, owych rozlicznych tekstów dotyczących poznańskiej kultury i nauki, historii PTPN i Biblioteki Raczyńskich, studiów biograficznych, a nawet drobnych przyczynków rozsianych na łamach różnych periodyków. Wielką ich zaletą jest zawsze doskonała znajomość materiału źródłowego, archiwaliów, ale i piśmiennictwa, co sprawia, że ich lektura to zwykle obcowanie ze

⁴⁵ Zwracał na to uwagę w pośmiertnym wspomnieniu niemiecki historyk Gotthold Rhode, zob. G. RHODE, *Andrzej Wojtkowski (20.11.1891-7.6.1975)*, s. 478.

⁴⁶ M. LAUBERT, *Andrzej Wojtkowski: Bibliografia Historii Miasta Poznania*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 3 (1938), z. 3, s. 429.

swoistym przewodnikiem bibliograficznym starszej literatury dotyczącej jakiegoś tematu. Ukoronowaniem tego jest oczywiście *Bibliografia Miasta Poznania*.

Na koniec uczynić chciałbym jeszcze jedną uwagę. Po wojnie Andrzej Wojtkowski zakorzenił się w Lublinie, na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Dawniejszych prac w zasadzie nie kontynuował, do podejmowanych wcześniej tematów wracał okazjonalnie, choć nadal jego zainteresowania kierowały się ku kwestiom związanym z ziemiami zachodnimi, teraz bardziej ku Warmii i Mazurom niż ku Poznańskiemu. Tym niemniej w środowisku lubelskim był pierwszym z szeregu badaczy podejmujących tematykę zaboru pruskiego i historii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W ich najmłodszej generacji godnie kontynuował te badania profesor Witold Matwiejczyk.

BIBLIOGRAFIA

PRACE ANDRZEJA WOJTKOWSKIEGO

- Bederski Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 294-395.
- Bibliografia Historyczna Ziem Zachodnich za r. 1925*, „Roczniki Historyczne” 2 (1926), s. 292-301.
- Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 1, oprac. A. Wojtkowski, Poznań 1995.
- Bibliografia historii Wielkopolski*, t. 2, zeszyty I-II, oprac. A. Wojtkowski, Poznań 1995.
- Bibliografia historii Wielkopolski*, oprac. A. Wojtkowski, t. 2, red. R. Marciniak, Poznań 1994.
- Czy Edward Raczyński zaczął uczyć się czytać w trzecim roku życia*, KMP 1938, nr 1, s. 66-68.
- Dziesięć lat pracy Towarzystwa Miłośników Historji w Poznaniu*, „Roczniki Historyczne” 8 (1932), z. 1, s. 59-71.
- Dr Mikołaj Czepiel z Poznania jako zbieracz aldów*, KMP 1925, nr 2, s. 203.
- Edward Raczyński jako historyk*, „Kronika Miasta Poznania” 1936, nr 2, s. 153-160.
- „Ewangelia” Mickiewicza w Wielkopolsce*, „Kurier Poznański” 4 V 1926, nr 202, s. 2.
- Jak badano dzieje Wielkopolski*, „Kurier Poznański” 5 XII 1925, nr 341, s. 6-7.
- Jak Krauthofer stał się Krotowskim*, KMP 1929, nr 3, s. 206.
- Juliusz Słowacki w Poznaniu w roku 1848*, „Kurier Poznański” 25 VI 1927, nr 284, s. 2.
- Józef Łukaszewicz jako historyk*, KMP 1936, nr 1, s. 1-36.
- Józef Muczkowski*, KMP 1926, nr 12, s. 258-270.
- Kajetan Trojański*, KMP 1926, nr 11, s. 237-240.
- Karol Libelt 1807-1875*, w: *Wybitni Wielkopolanie XIX wieku*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1959, s. 155-185.
- Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu 1885-1931*, t. 1, Poznań 1932.
- Kult Staszica w Poznaniu*, KMP 1926, nr 2, s. 25-37.
- Listy Jędrzeja Moraczewskiego i Karola Libelta o stosunkach w Poznaniu i Wielkopolsce*, KMP 1926, nr 3, s. 45-56; nr 4, s. 65-78.

- „O kościół Najświętszej Marii Panny w Poznaniu”. *Memorial Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, opracowany przez Leona Wegenera, w obronie zagrożonej rozbiórką świątyni gotyckiej w Poznaniu, „Literatura i Sztuka. Dodatek do Dziennika Poznańskiego”* 18 I 1928, nr 14, s. 105 n.
- Poznań od r. 1793 do 1853*, w: *Księga Pamiątkowa Miasta Poznania. Dziesięć lat polskiego zarządu Stołecznego Miasta Poznania*, red. Z. Zaleski, Poznań 1929, s. 68-83.
- Poznań w czasie Księstwa Warszawskiego*, KMP 1927, nr 2, s. 170-189.
- Próby zorganizowania towarzystwa naukowego w Poznaniu i Wielkopolsce przed r. 1857*, KMP 1927, nr 4, s. 309-339.
- Manifestacje religijno-narodowe w Wielkopolsce przed powstaniem styczniowym*, „Strażnica Zachodnia” 2 (1923), nr 1, s. 57-71.
- Nabywcy wydania poznańskiego „Poezji” Adama Mickiewicza z r. 1828*, KMP 1926, nr 9, s. 169-172.
- Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu a Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, KMP 1928, nr 2, s. 191-198.
- Na powitanie Zjazdu Historyków Polskich. Poglądy pisarzy poznańskich pierwszej połowy wieku XIX na epokę w historii*, KMP 1925, nr 11, s. 217-235.
- Noc z 1 na 2 stycznia 1843 r. w kaplicy królów Mieczysława i Bolesława w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1923, nr 9/10, s. 178-190.
- Obchody ku czci Lelewela w Poznaniu i w Wielkopolsce r. 1861*, KMP 1929, nr 4, s. 309-318.
- Nieznanne szczegóły z działalności Karola Marcinkowskiego w poznańskiej radzie miejskiej*, KMP 1923, Dodatek do nr 7, s. 1-7.
- Refleksje nad życiem i twórczością Karola Libelta*, w: *Karol Libelt 1807-1875*, Warszawa–Poznań 1976, s. 281-289.
- Samuel Kaulfuss*, KMP 1925, nr 4, s. 69-79.
- Sylwester Pawicki, drukarz poznański 1850-1866, i zaginione jego wydawnictwa*, KMP 1931, nr 4, s. 396-415.
- Sylwester Pawicki jako wydawca „Gońca Polskiego”*, KMP 1935, nr 4, s. 406-410.
- Śmierć socjalisty poznańskiego na stokach warszawskiej cytadeli*, KMP 1932, nr 1, s. 128-131.
- Udział Poznania i Wielkopolski w powstaniu 1830/31 roku*, KMP 1923, nr 2, s. 21-29.
- Udział Wielkopolski w powstaniu listopadowym*, „Kwartalnik Historyczny” 1930, s. 421-472.
- Walka o język polski w Poznaniu i Wielkopolsce przed powstaniem listopadowym*, KMP 1925, nr 7/8, s. 131-166.
- Wilms a wywłaszczenie*, KMP 1936, nr 2, s. 240-241.
- Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 34 (1937-1938), z. 2, s. 600-610.
- Z dziejów stosunku Poznania do zagadnień słowiańskich w w. XIX*, KMP 1929, nr 3, s. 195-206.
- Zdrada poznańskich planów powstańczych w r. 1846 przez Henryka Ponińskiego*, „Kurier Poznański” 22 IX 1921, nr 217, s. 3.
- Znajomość języka niemieckiego w Poznaniu w r. 1833*, KMP 1925, nr 12, s. 265-267.
- Zosia Kasprzakówna*, KMP 1933, nr 4, s. 407-408.
- Życiorysy zasłużonych Polaków w XVIII i XIX w.*, „Awangarda Państwa Narodowego” 1936, nr 3, s. 169.

LITERATURA

- GROT Z., *Twórczość naukowa Andrzeja Wojtkowskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 23 (1973), z. 2, s. 5-22.
- JAFFE M., *Poznań pod panowaniem pruskim*, tłum. J. Baron-Grzesiak, M. Miśkiewicz, red. naukowa P. Matusik, Poznań 2012.
- LAUBERT M., *Andrzej Wojtkowski: Bibliografia Historii Miasta Poznania*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 3 (1938), z. 3, s. 429.
- MAKOWSKI K., *Siła mitu. Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004.
- MATUSIK P., *Andrzej Wojtkowski. Pierwszy wśród autorów*, w: *Księga pamiątkowa „Kroniki Miasta Poznania” 1923-2023*, red. P. Matusik, M. Mrugalska-Banaszak, Poznań 2023, s. 90-101.
- MOLIK W., *Andrzej Wojtkowski 1891-1975*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 373-389.
- MOLIK W., *Edward Raczyński 1786-1845*, Poznań 1999.
- OLEJNIK K., *Adam Skalkowski 1877-1951*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2010, s. 244-258.
- Die Residenzstadt Posen und ihre Verwaltung im Jahre 1911*, hrsg. von B. Francke, Posen 1911.
- RHODE G., *Andrzej Wojtkowski (20.11.1891-7.6.1975)*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1976, z. 3, s. 476-478.
- STARNAWSKI J., *Andrzej Wojtkowski (1891-1975) jako historyk polskiej kultury i literatury*, „Roczniki Humanistyczne” 45 (1997), z. 1, s. 271-286.
- TOMCZYK-KOZIÓŁ K., *Biblioteka Raczyńskich w dwudziestoleciu międzywojennym: dyrekcja Andrzeja Wojtkowskiego (1928-1939)*, w: *200 lat Ossolineum. Rozprawy i materiały*, red. M. Dworatschek, Wrocław 2022, s. 504-515.
- WIELGOSZ Z., *Wojtkowski Andrzej*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 837.
- WOJTKOWSKI J., bp., *Na styku dziejów zbawienia z historią Wielkopolski (Andrzej Wojtkowski 1891-1975)*, „Studia Warmińskie” 41-42 (2004-2005), s. 415-430.
- ZIÓŁEK H., *Andrzej Wojtkowski (1891-1975)*, „Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Głównej UMCS” 38-39 (1990-1991), s. 87-96.
- ZIÓŁEK J., *Bibliografia prac [A. Wojtkowskiego] za lata 1916-1971*, „Roczniki Humanistyczne” 20 (1972), z. 2, s. 24-27.

ANDRZEJ WOJTKOWSKI, A HISTORIAN OF POZNAŃ

Abstract. Andrzej Wojtkowski was a historian who settled in Poznań in 1920. There, he began to explore the history of 19th-century Greater Poland province, consciously depicting its Polish character in response to the approach preferred by German historians. He also studied issues related to the history of Poznań, presenting them in the historical magazine *Kronika Miasta Poznania* (*The Poznań Chronicle*). Wojtkowski did not deal with the political system or municipal administration; rather, the most important thing for him was to present the city as a centre of Polish culture and national activity, with particular emphasis on the first half of the 19th century. His major works include a history of

the Poznań Society of Friends of Learning, a biography of Edward Raczyński, and a bibliography of the City of Poznań.

Keywords: historiography; Andrzej Wojtkowski; history of Poznań; *Poznań Chronicle*; Raczyński Library; Poznań Society of Friends of Learning; bibliography